

ПОШИРЕННЯ МАГДЕБУРЗЬКОГО ПРАВА МІСТАМ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ (кінець XVI – перша половина XVII століття)

Землі Лівобережної України в кінці XVI – першій половині XVII ст. займали особливе місце у відносинах між Річчю Посполитою та Московським царством. Знаходячись на кордонах двох держав вони постійно переходили із рук в руки. Користуючись “смутою” в Московському царстві Річ Посполита приєднала до свого складу смоленські, новгород-сіверські та чернігівські землі, які остаточно були закріплені за нею Поляновським мирним договором 1634 р. Ці території мали стратегічне значення для Речі Посполитої. Включення їх до складу держави дозволило захистити східні кордони від нападів татар, а освоєння багатих природних ресурсів регіону принесло значні прибутки.

Зазначені території мали різні рівні економічного розвитку. Північна частина Лівобережної України була порівняно густіше заселеною і включала більше населених пунктів, зокрема, такі міста як Чернігів, Новгород-Сіверський, Стародуб, Ніжин, Погар, Мглин, Почеп, Остер і Любеч. Південна частина, навпаки була, мало заселеною, а її населення проживало переважно у слободах.

Приділяючи особливу вагу цим територіям уряд Речі Посполитої намагався привернути до себе симпатії місцевого населення шляхом надання йому різних пільг та привілеїв. Звичайною формою цих привілеїв було жалування магдебурзького права містам і містечкам, а також надання пільг зі сплати податків та відбування повинностей у новозаснованих містах. Така практика добре себе зарекомендувала на білоруських землях, де з розвитком міст, як центрів ремесла й торгівлі, утворився прошарок купецтва, що вів зовнішню і внутрішню торгівлю, а також склалися економічні й торговельні зв'язки, що об'єднали міста Білорусії в єдину економічну систему¹. Оскільки у XVI ст. податки з міст і митні збори з торговельних операцій стали важливим джерелом поповнення королівської скарбниці, сприяння економічній діяльності міст було помітним елементом міської політики уряду та великих землевласників². Тому містам Лівобережної України, які повинні були стати опорою влади Речі Посполитої в цьому регіоні, видавалися грамоти на магдебурзьке право й інші привілеї, що сприяло швидкому зростанню населення міст і його економічної діяльності.

Значний внесок у дослідження питань пов'язаних з поширенням магдебурзького права в міста Лівобережної України зробили Д.І. Багалій, М.П. Василенко, Н.П. Ковальський та інші дослідники³. Проте у своїх дослідженнях вони зосередили головну увагу лише на окремих аспектах проблеми. Так, взявши за джерело магдебурзькі грамоти, Д.І. Багалій дослідив структуру міських органів влади, сферу їх повноваження та місце у системі державних органів влади Речі Посполитої. М.П. Ковальський приділив головну увагу дослідженню видової характеристики магдебурзьких грамот. Метою даної статті є висвітлення питання умов поширення магдебурзького права містам і його ролі в формуванні правового статусу станів, зокрема міщан Лівобережної України, які недостатньо вивчені.

Аналіз магдебурзьких грамот⁴, показав, що пожалування магдебурзького права містам Лівобережної України відбувалося у два етапи: 80 – 90 рр. XVI ст. і 20 – 30 рр. XVII ст. (див. таблицю).

Таблиця. Грамоти польських королів,
за якими містам Лівобережної України надано магдебурзьке право*

<i>Назва міста</i>	<i>Дата пожалування</i>	<i>Повторне підтвердження</i>
Переяслав	1585	1606, 1620, 1633
Лубни	20 жовтня 1592	–
Пирятин	1592	–
Чернігів	4 квітня 1623	1634, 1650
Стародуб	15 лютого 1620	1625, 1646
Липове Городище	5 лютого 1625	–
Гоголів	26 лютого 1625	–
Ніжин	26 березня 1625	1633, 1659**
Мглин	26 березня 1626	–
Миргород	10 травня 1631	–
Остер	1633	1663**
Чигрин-Дубровськ	20 березня 1636	–
Кролевець	1644	–

Поразка Московського царства у Лівонській війні⁵ дала змогу Речі Посполитій колонізувати територію Середнього Подніпров'я на Лівобережній Україні, на якій згодом було відроджено місто Переяслав і засновано міста Лубни та Пирятин.

Першим на Лівобережній Україні отримало магдебурзьке право місто Переяслав. У 1585 р. король Стефан Баторій видав привілей київському воєводі Костянтину Острозькому, яким жалував “в панстве нашом на Украине, за Днепром городище, местце пустое, называемое Переяславль” і дозволяв “замок збудувати, места и села людьми осаживати ... яко тем всем людям з ласки нашей надаем право Немецкое называемое Майдебурское”⁶. На початку грамоти зроблено наголос на головних причинах необхідної колонізації, зокрема першою з них виступають часті напади від татар. Для запобігання розоренню південних територій Речі Посполитої Стефан Баторій у привілеї зазначав, що “на Украине при границе земель простороних досить немало месць пустых, а к будуванию замьков и осаженью людьми пристойных есмо тамтые места пустые будоваты, людьми осаживати, от наездов неприятельских панством и подданымъ нашимъ за помочью божою оборону чинити”⁷. Другою причиною виступає необхідність економічного розвитку даного регіону з якого державна скарбниця не отримує доходів.

У 1592 р. князь Сигізмунд III на ім'я князя Олександра Вишневецького, старості черкаському, канівському, любецькому і корсунському, видає привілей на заснування міста Лубни у “врочыщу Любне, ... на власной маетности своей вечистой ... для убезпечения и заслоны панств коронных подлуг прав посполитых тверджу замок потребне будует и место садит и закладает ... и право Майдодорское и вольность мейскую надаем”⁸. Як і в привілеї для міста Переяслав тут також повторюються основні причини заснування міста – захист від татар і необхідність економічного розвитку регіону. У цих і наступних грамотах особливо наголошувалося на необхідності освоєння значних масивів території. Так, новозаснованим містам жа-

* Таблицю складено на основі: Корпус магдебурзьких грамот... – С. 44–75; Экстракт указов и инструкций... – С. 184 – 216; НБУ НАНУ, ІР. – Ф. І. – Спр. 54485. – Арк. 19–19 зв., 25–25 зв., 30–31; Спр. 54623. – Арк. 417–418; Ф. VIII – Спр. 233. – Арк. 51–61 зв.

** Ці грамоти міста отримали після їх повторного завоювання Річчю Посполитою.

лувалися прилеглі до них території “з ґрунти вшелякими, з городищами, селешами, з реками, водами, боры, леси, пуци, дубравами, с польми, з ловы звериными, рыбными и вшелякими пожитками”. Усім жителям вищезазначених міст надавалися пільги у сплаті податків і відбуванні повинностей на 30 років.

Освоєні території жалувалися у володіння Костянтину Острозькому і князю Олександрю Вишневецькому та їхнім дітям і онукам, однак після смерті останніх, ці землі переходили у власність держави. Слід зазначити, що пожалуване магдебурзьке право було обмеженим і міське життя багато в чому залежало від його власника⁹. Так, “при обирање войта и уряду местского подаванье, фундованье и опатренье ни откого иного бытии не маеть, только от менованого княжати Константина Острозского”.

В 20 – 30 рр. XVII ст. пожалування магдебурзького права здійснювалося залежно від інших обставин. За Деулінським перемир'ям 1618 р. до Речі Посполитої відійшли чернігівські, новгород-сіверські і смоленські землі, з такими містами як Смоленськ, Дорогобуж, Ярославль, Серпейськ, Трубчевськ, Неволь, Себеж, Красне, Стародуб, Попова Гора, Почеп, Новгород-Сіверський, Чернігів, Мглин, Моровськ, Монастирище, Остер, Ніжин та ін.¹⁰

У магдебурзьких грамотах, які були пожалувані містам Стародубу, Чернігову, Ніжину, Липовому Городищу, Гоголіву, Мглину, Миргороду, Остру, Чигрин-Дубровську та Кролевецю з 1623 по 1644 рр., зазначався їх особливий прикордонний статус. Тому, окрім звичайних повинностей, які покладалися на магістратські міста Речі Посполитої, на міщан зазначених міст покладалася відповідальність за спокій на кордоні: “смотреть тщательно дабы покой тек з соседи яко из пограничными людьми, а именно з Москвой ненарушим был, так чтоб никаким московским людем защиты небыло, также границы их пустошены небыли”¹¹.

Слід зазначити, що міста Лівобережної України набули магдебурзьке право як від королів Речі Посполитої, так і приватних осіб. Міста Стародуб, Чернігів і Ніжин отримали магдебурзьке право від короля Речі Посполитої Сігізмунда III. Для кращого розвитку торгівлі й ремесла міщанам було надано низку пільг, які повинні були стимулювати економічний розвиток зазначених міст. Однак найважливішим було те, що жителі цих міст “все месчане, купци и ремесники, шинкари и перекупне” вилучалися з під юрисдикції королівських старост і передавалися під управління міського уряду – магістрату, влада якого поширювалася ще й на приїжджих купців, ремісників й “іншої міської забави люди”¹², а також на шляхтичів, службовців й козаків, котрі почали б займатися міськими промислами. Як зазначав акад. Д.І. Багалій¹³, зміна підлеглості при проведенні її в життя зустрічала великі перешкоди з боку шляхти, оскільки вона мала особливі права й владу в Польсько-Литовській державі, а тому ні за яких обставин не хотіла визнавати над собою владу магістратів.

Міста Липове Городище, Гоголів, Мглин, Миргород, Остер, Кролевець також отримали магдебурзьке право від королів польських, але за клопотанням приватних осіб (власників міст). Міста Липове Городище, Гоголів і Остер були відносно віддалені від кордону, тому головною причиною надання їм привілею був економічний чинник. Для прикордонних міст Мглин, Миргород і Кролевець повторюється мотивація необхідності захисту кордонів, надання магдебурзького права повинно було забезпечити їх економічну, а разом з тим і оборонну міць¹⁴.

Магдебурзьке право найчастіше відповідало інтересам міщан, які становили основну частину міського населення і були рушійною силою економічного розвитку. Тому не поодинокі були випадки, коли населення міст зверталося до власників міст з проханням надати їм магдебурзьке право. В таких випадках обсяги пільг, податків, повинностей та правового становища міщан визначалися його власником у кожному випадку окремо і багато в чому залежали від місця розташування міста, його розмірів і ролі, яку воно мало відігравати в регіоні. Так, у грамоті, наданій князем Єремією-Михайлом Вишневецьким населенню м. Чигрин-Дубровськ у 1636 р., зазначалося “просили меня мещане мои чтобы ми права и вольности так яко и иным городов надать”¹⁵. Населення міста було на 20 років звільнено від сплати податків “а висидевши двадцать лет на свободе отдавать и отправлять имели”.

Оскільки м. Чигрин-Дубровськ було прикордонним містом, на міщан покладалася ще й функція прикордонників. У привілеї окремим пунктом зазначено “к обороне города и крепости все надлежат имеют” і якщо хтось із жителів ухилився від цієї повинності на нього накладався штраф. Окрім того міщани повинні були контролювати непорушність кордону.

Вся влада в м. Чигрин-Дубровськ належала князю Вишневецькому, чи його наміснику. Міщани були позбавлені права самостійно обирати міський уряд, мати власний суд і збирати кошти на міські потреби. Всі дії, що стосувалися міського життя, як то вибори до міських органів влади, збір податків на користь магістрату та ін., здійснювалися лише із санкції князя Єреміє-Михайла Вишневецького “а кто тому противился смертию казнить быть имеет”¹⁶.

Найбільш важливою особливістю використання магдебурзького права міщанами є їх намагання виокремитися у самостійну соціально-економічну одиницю, що мало узгоджуватися з державним ладом Речі Посполитої, де кожному стану відводилося певне місце у соціальній ієрархії. Кожен стан являв сталу групу населення з відповідними правами й обов'язками, а також становими органами влади.

Органом самоврядування міщан був магістрат, на чолі якого перебував вїйт. На відміну від інших привілейованих міст Речі Посполитої посада вїйта в містах Лівобережної України не була виборною. У всіх містах і містечках, яким було пожалувано магдебурзьке право, вїйт призначався королем, чи власником міста¹⁷. Лише після входження Лівобережної України до складу Московського царства міщани отримали право самостійно обирати вїйта та інших міських урядників. Вїйтом, зазвичай, ставав місцевий староста, який обов'язково мав бути католиком. За грамотами бурмістри, лавники і райці в містах Ніжині і Чернігові повинні були обиратись як з католиків, так і з православних, тоді як у м. Стародубі на ці посади мали право бути обрані лише католики або уніати¹⁸. На вїйтівство переважно призначалися місцеві старости (обов'язково католик), які після обрання зосереджували у свої руках військову й цивільну владу. Призначення старост на посаду вїйта пояснюється тим, що оборона міста чи окремої ділянки кордону не могла бути ефективною за умови коли цивільна і військова влада були представленими різними людьми. До обрання першого міського уряду й принесення вїйтом присяги, містом керував королівський ревізор. Офіційною мовою діловодства у містах була польська мова, а в м. Стародуб – латина¹⁹.

Бурмістри, райці й лавники повинні були обиратися міщанами із свого середовища. При цьому, релігійний чинник у при виборах до магістрату в деяких містах відіграв вагомий роль. У м. Стародуб на всі посади в міському уряді могли претендувати лише католики і греко-католики, а в м. Чернігів католики і православні мали рівні права²⁰. Функції міських урядників у грамотах викладено недостатньо, оскільки, вони були добре сформульовані у правових кодексах “Speculum Saxonum” і “Porządek sądow”, якими користувалися уряди міст Речі Посполитої, з магдебурзьким правом²¹.

Щодо апеляції на суд вїйта, лавників і бурмістрів у справах більш, ніж на 50 злотих, міщани, м. Ніжин і Стародуб мали право звертатися до короля, тоді як мешканці м. Чернігів – спочатку апелювати до суду королевича Владислава, який був адміністратором замків Сіверщини, а далі – до короля²².

Права міщанина могли набути особи, які: були особисто вільні і проживали у місті на момент надання йому магдебурзького права²³; придбали в місті земельну ділянку, будинок чи будь-яку іншу споруду; бажають займатися торгівлею чи ремеслом у місті²⁴.

Особи, які переходили до стану міщан, повинні були скласти присягу на вірність місту та бути внесеними до міських книг. Ці основні принципи зберігалися впродовж другої половини XVII – і до 80-х рр. XVIII ст.²⁵

Надання магдебурзького права містам Лівобережної України мало позитивне значення для економічного розвитку регіону. Збільшується чисельність населення у привілейованих містах. Зокрема, факт, що міщани м. Переяслав у 20-х роках XVII ст. для оборони міста повинні були власним коштом спорядити 200 коней²⁶, свідчить, що місто, відроджене лише 40 років тому, економічно зміцніло, а його населення могло виконувати не лише повинності, які були покладені на нього, а й додаткові на випадок надзвичайних подій. Переписні книги 1666 р. свідчать, що у містах Переяславі було 274 двори, Острі – 139, Лубнах – 205, Ніжині – 643, а в Стародубі – 911²⁷.

Таким чином надання магдебурзького права містам Лівобережної України відбувалося у два етапи. Якщо під час першого етапу 80 – 90 рр. XVI ст. Річ Посполита надавала магдебурзьке право новозаснованим містам, то під час другого етапу 20 – 30 рр. XVII ст. магдебурзьке право надавалося містам, що були відторгнуті від Московського царства. Закріпивши за

Полянським мирним договором значні території Річ Посполита намагалася їх зберегти назавжди. Однак побоюючись, що Московське царство пред'явить претензії на ці території в майбутньому, держава надавала містам цього регіону особливі привілеї і цим самим заручалася підтримкою місцевого населення. Така політика себе виправдала. Міста регіону успішно розвивалися і збільшувалася чисельність населення в них. Відповідно зростали надходження до державної скарбниці. Проте Річ Посполита змогла володіти цими землями тільки до початку Національно-Визвольної війни 1648 – 1654 рр. під проводом Богдана Хмельницького. Однак, за цей час магдебурзьке право змогло вкоренитися в містах настільки, що всі наступні політичні, економічні й соціальні перипетії не змогли його ліквідувати.

¹ Відзначаючи позитивне значення надання пільг у білоруських землях подорожній Микола Воркович у 1593 р. описав заснування містечка Нача: “Город выстроен только 9 лет назад. Город получил льготу от всех поборов и повинностей на 20 лет. После того как дана была данная льгота, тотчас нашлось много людей, которые настроили здесь всего. С полной готовностью отправлялись туда купцы и ремесленники, заведена была там таможня и выстроен городок...” – Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. – 1875. – Кн. 4. – С. 8.

² Копыцкий З.Ю. Магдебургское право в городах Белоруссии (конец XV – первая половина XVI) // Советское славяноведение. – 1972. – № 5. – С. 26–41.

³ Багалея Д.И. Магдебургское право в городах левобережной Малороссии. // Журнал министерства народного просвещения – 1892. – № 3. – С. 1 – 55; Василенко Н.П. Право магдебургское. // Энциклопедический словарь. – Т. XXIVa. – СПб, 1898. – С. 890–896; Владимирський-Буданов М.Ф. Німецьке право в Польщі і Литві // Розвідки про міста і міщанство на Україні-Русі в XV – XVII в. – Ч. II. – Львів, 1904. – С. 177–274; Ковальський Н.П. Источниковедение социально-экономической истории Украины (XVI – первая половина XVII века): Акты о городах: Учебное пособие. – Днепропетровск, 1983. – 70 с.; Компан О.С. Міста України в другій половині XVII ст. – К., 1963 – С. 110–112.

⁴ Ці грамоти поділяються на: локаційно-магдебурзькі і власне магдебурзькі грамоти. Локаційно-магдебурзькі грамоти – дозвіл на заснування міст і містечок на ненаселених раніше місцях (“урочища”) чи перетворення малих населених пунктів у міста з наданням їх магдебурзького права. Магдебурзькі грамоти, король Речі Посполитої жалував вже існуючим містам магдебурзьке право.

⁵ Лівонська війна 1558 – 1583 рр. – ця війна велася Російською державою то поодиночі, то з ненадійними союзниками в загальні складності чверть століття проти декількох противників: німецького ордена в Лівонії, імперських єпископств в Лівонії, ганзейських лівонських міст, великого князівства Литовського, Польського королівства, а потім об'єднаної Речі Посполитої, Шведського королівства і великого герцогства Фінляндського за побережжя Балтійського моря. Війна закінчилася поразкою для Московського царства.

⁶ Корпус магдебурзьких грамот українським містам: два проекти видань 20-х – 40-х років XX ст. / Автори упорядники В.Андрейцев, В.Ульяновський, В. Короткий. – К., 2000. – С. 45–46.

⁷ Там само. – С. 45.

⁸ Там само. – С. 48.

⁹ Дослідники поділяють міста, що користувалися магдебурзьким правом на дві групи: міста з повним магдебурзьким правом – міста які звільнені від влади воєводи і його урядників і всі жителі міста підлягали юрисдикції магістрату; міста з неповним магдебурзьким правом – міста які підлягали юрисдикції воєводи та приватних осіб, які призначали членів міського уряду (чи обиралися за їх згоди), здійснювали судочинство та збирали податки. – Владимирський-Буданов М.Ф. Німецьке право... – С. 177–274; Компан О.С. Міста України... – С. 110–112.

¹⁰ Місто Серпейськ із округою за Полянським договором 1634 р. відійшло назад до Московського царства. – Василенко М.П. Правне положення чернігівщини за польської доби (1618 – 1648) // Чернігів і Північне лівобережжя: огляди, розвідки, матеріали / Під ред. академіка М. Грушевського. – К., 1928. – С. 291.

¹¹ НБУ НАНУ, ІР. – Ф. І. – Спр. 54624. – Арк. 421.

¹² Там само. – Спр. 54623. – Арк. 417.

¹³ Багалея Д.И. Вказ. праця. – 1892 г. – № 3. – С. 5.

- ¹⁴ Корпус магдебурзьких грамот... – С. 55 – 57, 60–66, 69.
- ¹⁵ НБУ НАНУ, ІР. – Ф. І. – Спр. 54624. – Арк. 420.
- ¹⁶ Там же. – Арк. 420 зв.
- ¹⁷ Виключення в цьому випадку становить м.Переяслав, де міщани мали право самостійно обирати війта, і вибори першого війта у м. Стародуб. За грамотою 1620 г. міщанам дозволили обрати війта з свого середовища, а після виборів його мав затвердити на цій посаді король. Однак грамотою 1625 р. право вільно обирати війта було забрано. – Корпус магдебурзьких грамот... – С. 58–59.
- ¹⁸ НБУ НАНУ, ІР. – Ф. І. – Спр. 54493. – Арк. 77, 54588. – Арк. 349 зв., 54623. – Арк. 417. – Ф. VIII. – Спр. 233. – Арк. 51 – 57 зв.
- ¹⁹ Там само. – Ф. І. – Спр. 54493. – Арк. 77 зв., 54588. – Арк. 350; Корпус магдебурзьких грамот... – С. 50, 59.
- ²⁰ НБУ НАНУ, ІР. – Ф. І. – Спр. 54490. – Арк. 59 – 59 зв.; Корпус магдебурзьких грамот... – С. 49, 59.
- ²¹ Экстракт из указов, инструкций и учреждений, с разделением по материям, на девятнадцать частей /Под ред. Н.П.Василенко – Чернигов, 1902. – С. 40–114.
- ²² Там само. – С. 193.
- ²³ Слід зазначити, що вимога особистої свободи була однією із найголовніших. В грамотах окремим пунктом заборонялося приймати до міщанського стану селян-втікачів – НБУ НАНУ, ІР. – Ф. І. – Спр. 54588. – Арк. 351 зв.; 54493. – Арк. 77 зв. Корпус магдебурзьких грамот... – С. 56–57, 62.
- ²⁴ Однак слід зауважити, що особа, яка бажала займатись ремеслом чи торгівлею в місті чи на міських землях не обов'язково повинна була вступити до стану міщан, але зобов'язана була записатися до відповідного цеху. – Там само. – Ф VIII. – Спр. 233. – Арк. 52 зв.–53.
- ²⁵ Центральний державний історичний архів у м. Київ. – Ф.57. – Оп. 1. – Спр. 341. – Арк. 148 зв. – 149, 241–242 зв.; НБУ НАНУ, ІР. – Ф. 9. – Спр. 1854–1857.
- ²⁶ Воссоединение Украины с Россией: документы. – Т. І. – М., 1953. – С. 37.
- ²⁷ Романовський В.А. Переписні книги. – К., 1933. – 448 с.